

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՔԱՂԱՔԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼՍԻ ԵՎ ԵՐՈՒՍԱՂԵՄԻ ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՐԻԱՐՔՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՓՈԽՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ (XVIII դ. սկիզբ – 20-ական թթ.)

Ալբերտ Խառատյան

ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ, պատմական գիտությունների դոկտոր
ՀՀ, Երևան, Մարշալ Բաղդամյան 24/4
Էլ. հասցե՝ info@haygithimnadram.am
Հոդվածը ներկայացվել է 03.09.2021, գրախոսվել է 15.09.2021, ընդունվել է տպագրության 05.07.2022
DOI: 10.53548/0320-8117-2022.2-12

Ներածություն

XVIII դ. սկզբին որակական փոփոխություններ տեղի ունեցան Կոստանդնուպոլսի և Երուսաղեմի պատրիարքությունների գրեթե ավանդականացված փոխհարաբերություններում: Եթե պոլսահայ միլեթի շրջանակներում Կ. Պոլսի պատրիարքությունը նախապես կրում էր Երուսաղեմի շատ ավելի վաղեմի հայկական կրոնական միաբանության ազդեցությունը, ապա հետագայում, Օսմանյան Թուրքիայում միլեթներին տրված հնարավորությունների համեմատ, Երուսաղեմի Ս. Հակոբյանց վանքը նախ բարոյապես, ապա կառավարման տեսակետից ինքն է սկսում կրել մայրաքաղաքի հայկական համայնքի հոգևոր կենտրոնի վարչական ազդեցությունը: Այդ այդպես էր, որովհետև և՛ հոգևոր-վարչական տեսակետից կենտրոնը մնում էր Կ. Պոլսի պատրիարքությունը՝ դրան համապատասխան իրավասություններով, և՛ ենթադրվող ինստիտուցիոնալ փոփոխություններով: Վերջիններս, որքան էլ դանդաղ և պահպանողական մտայնության սահմաններում, մի հայտնի չափով պայմանավորված էին միլեթների իրավական ու դավանական հատկանշական կողմերով, ինչպես և դրանց նկատմամբ օսմանյան պետության վերաբերմունքով: Ասվածը ցայտուն կերպով վերաբերում է հայոց զույգ պատրիարքությունների փոխհարաբերություններին և հատկապես XVIII դ. առաջին երկու տասնամյակներին դրանց կրած որակական տեղաշարժերին:

Միլեթներն ամրապնդելուն ուղղված՝ Բ. դռան քաղաքականությունը

Նախորդ դարի վերջերից լուրջ փոփոխություններ տեղի ունեցան Եվրոպայում Օսմանյան պետության մղած պատերազմների, այնուհետև միլեթների ավանդական տեսքն ու կացությունը պահպանելու մտահոգությունների ու գործողությունների հետ: Միլեթները եվրոպական ազդեցություններից պատվարելը, դրանց դավանական մեկուսի բնույթը պահպանելու խնդիրը գրեթե նույնա-

կանանում էին Օսմանյան կայսրության ամբողջականությունը պահպանելու հիմնահարցի հետ, որչափով կայսրությունն իր տարադավան և բազմազգ բնակչությամբ հենվում էր միլիթների արդեն մշակված կեցության և դրանց կառավարման դարավոր կարգուկանոնի վրա, որի կայունության հանդեպ որևէ սպառնալիք համազոր էր օսմանյան պետության կայունության դեմ ուղղված սպառնալիքի: Մյուս կողմից, միլիթները կրում էին որոշակի փոփոխություններ: Հայ և հույն հանրությունների նկատմամբ կաթոլիկական քարոզչության աշխուժացումը և դրան համապատասխան հաջողությունները մայրաքաղաքում ու գավառներում՝ տագնապ էին պատճառում Բ. դռանը, մասնավորապես Կ. Պոլսի հայ համայնքում դավանական գժտությունների իրողություններով: Օսմանյան պետությունը սկսում է, իր արևելյան բռնատիրական բնույթի համեմատ, նոր մոտեցումներ մշակել (հալածանքներ հայ կաթոլիկների նկատմամբ, ոչ միանշանակ և կամայական վերաբերմունք պատրիարքների գործադիր իշխանության և իրենց՝ պատրիարքների հանդեպ, զոշաքաղության (կոռուպցիա) այլանդակ դրսևորումներ և այլն), որոնք հասնում էին ծայրահեղությունների և ավելի պառակտում, այս դեպքում, հայ համայնքի դավանական միասնությունը: Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքների արագընթաց պաշտոնակալումներն ու պաշտոնանկությունները, որոնք արտաքուստ թվում են որպես XVII դ. երկրորդ կեսից ժառանգված երևույթներ և դրանց ինքնաբերաբար շարունակություն, իրականում կրում էին վերոհիշյալ իրողությունների անմիջական կնիքը: Այստեղ արդեն ընդհուպ մոտենում ենք Կ. Պոլսի և Երուսաղեմի հայոց պատրիարքությունների փոխհարաբերություններում ընթացող տեղաշարժերին: Խոսքն առաջին հերթին վերաբերում է զույգ աթոռների կարգավիճակներին, որոնք առաջնահերթություն էին դառնում Բ. դռան սևեռում ուշադրության և հատկապես Կ. Պոլսի պատրիարքության ներսում խլրտացող հակամարտության պայմաններում՝ Ավետիք պատրիարքի աթոռակալման ժամանակից (1702) ի վեր: Այս ժամանակաշրջանին նախորդող՝ XVII դ. վերջերին միլիթների մեջ (հատկապես հույն և հայ) կաթոլիկ (կամ կաթոլիկամետ) համարվող տարրերի դեմ օսմանյան պետության կոշտ քաղաքականությունն արդեն գերաճել էր բացահայտ թշնամական գործողությունների (Մելքիսեդեկ Սուրհի և Եփրեմ Ղափանցի պատրիարքների բռնի տապալումների ուղեկցությամբ՝ 1701-1702 թթ.): Սկսվեց միլիթների համակարգն ամրապնդելուն ուղղված Բ. դռան նոր քաղաքականությունը, որն իր արտահայտությունը ստացավ Ավետիքի պատրիարքության (1702-1703, 1704-1706) ժամանակաշրջանում¹: 1701 թ. շեյխ ուլ-խալամ Ֆեյզուլլահը լայնածավալ հարձակումներ սկսեց հայ կաթոլիկների դեմ (բռնարարքներ, բանտ, աքսոր, տուգանքներ և այլն) և իր նախաձեռնությամբ պատրիարքական աթոռը հանձնեց Ավետիք վարդապետին²: Հենց Ավետիքի

¹ Տե՛ս Օրմանեան 2001, 3135, 3134, 3158, 3168:

² Կարևորն այստեղ Բ. դռան ուղեգիծն էր և ոչ թե Ավետիքին դեռևս Երզնկայից հովանավորող Ֆեյզուլլահի վերաբերմունքը, թեև մի որոշ նշանակություն ուներ նաև անձնական գործոնը: Արևելյան

պատրիարքության ժամանակից էլ սկսվում է Բ. դռան ավելի քան 130-ամյա պայքարը՝ մինչև 1832 թ. կաթոլիկական միլեթի հաստատումը, միլեթների դավանական ցնցումների դեմ, գործնականում, ինչպես տեսանք, ստանալով հակառակ արդյունքը, այսինքն՝ խորացնելով այդ նույն միլեթների դավանական պառակտումները: Այս հակասականության հետևանքով, կարծում ենք, պետք է գնահատել հայ հանրության կայունության արտաքուստ պահպանությանն ուղղված, իրականում այդ քայքայող ուղեգծի իրացման հստակ քայլը՝ Երուսաղեմի պատրիարքությունը Կ. Պոլսի պատրիարքությանը կցելու իրավական ակտը: Մ. Օրմանյանը հիմնավորապես ցույց է տվել, որ զույգ աթոռների միավորման նախաձեռնողը շեյխ ուլ-խլամ Ֆեյզուլլահին էր և, հակառակ Մ. Չամչյանի, համոզում է, որ այդ տեղի է ունեցել ոչ թե 1701, այլ 1702 թ. հուլիսի 13-ի հրովարտակով³: Ինքը՝ Ֆեյզուլլահը, փաստորեն ներկայացնում էր օսմանյան կառավարող վերնախավի այն շերտը, որն առավել շահագրգռված էր պահպանելու դավանական հանրությունների կացության ավանդական անխախտելիությունը⁴: Դա ենթադրում էր պետության ճանաչված միլեթների հոգևոր կենտրոնների ամրապնդում՝ խրախուսելով դրան նպաստող իրավիճակները բուն իսկ միլեթների ներսում: Դրանից էր ակնկալվում, ի դեպ, ամբողջ XVIII դ. և հետագա տասնամյակների ընթացքում ևս կաթոլիկական, ինչպես և բողոքական արևմուտքի ուժգնացող քաղաքական ճնշումներին դիմակայելու հաջողությունը: Այս ուղեգիծն էր իրականացնում Ֆեյզուլլահը՝ երկու պատրիարքությունները կցելու միջոցով Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքությանը այլ դավանանքների հարձակումների դեմ ամրացնելու մտայնությամբ, որ ոչ այլ ինչ էր, եթե ոչ օսմանյան պետությունը արևմտյան մարտահրավերների առջև ամրապնդելու պահպանողական մտայնություն⁵: Օսմանյան կայսրության հայաբնակ վայրերում առաքելական և կաթոլիկ հայերի միջև ներհակությունների խորացումը մի հայտնի չափով նշված պետական քաղաքականության արդյունքն էր, երբ կարճ ժամկետներով դարասկզբին պատրիարքական աթոռին էին տիրում մերթ Մելիքսեթ Սուպիին, մերթ Մխիթար Քյուրտխատանցին կամ Եփրեմ Ղափանցին: Կ. Պոլսի հայ հանրությունը տարուբերվում էր դավանական ներազգային հուզումներից, որտեղ ամենուրեք զգացվում էր Բ. դռան կողմից պաշտոնապես ճանաչված դավանանքը սատարելու իրողությունը, և

մտածողության մեջ ամուր էր մնում հայրենակցական համակրանքը: 1650-ական թթ. այս կերպ Կ. Պոլսում տիվիկցի հայերի ազդեցիկ խմբակցությանը հովանավորում էր արքունի դիվանապետը (տե՛ս Չամչյանց 1984, 689):

³ Տե՛ս Օրմանեան 2001, 3138:

⁴ Այլ կերպ ասած՝ կայսրության ամբողջականության գաղափարը XVIII դ. սկզբից նույնանում էր Բ. դռան հակակաթոլիկական համոզմունքին, երբ «Սրբազան դաշինքի» տերությունների հետ հենց նոր կնքած Կառլովիցի պայմանագրով (1699) Օսմանյան Թուրքիան զգալի կորուստներ էր ունեցել իր եվրոպական տիրույթներում և փորձում էր վարել դրան համապատասխան ներքաղաքական ուղեգիծ՝ արևմուտքի հետագա ծավալումները կանխելու համար (տե՛ս Новичев 1963, 190):

⁵ Հ. Քյուրտյանն իրավագիտորեն նշում է, որ Ֆեյզուլլահը թունդ հակակաթոլիկ էր և չէր ուզում, որ Օսմանյան պետությունն իր հպատակների առիթով ենթարկվի տերությունների միջամտությանը (Տը Լա Մոթոն 1950, 104):

որտեղ բռնություններն ու մահապատժի դատավճիռներն ամենևին էլ երկրորդական տեղ չէին գրավում: 1700 թ. աշնանը կաթոլիկամետ Սուպիին ուղարկվում է թիարան, և վերստին պատրիարք է հռչակվում Եփրեմ Ղափանցին⁶: Սակայն երկպառակությունները շարունակվում էին Կ. Պոլսում՝ նոր հայտնված պատրիարքները եռանդի այս կամ այն պողոթնումներով շարունակում էին հակակաթոլիկական արշավները, իսկ նրանց պաշտոնագրկումները իշխանությունները հիմնավորում էին այդ նույն եռանդի պակասով:

Միմյանց հաջորդող Սուպիի և Եփրեմի կողմնակիցների միջև հարկավոր էր մի երրորդ անձ, որն առավել հարմար կլիներ Բ. դռան հիշյալ վերաբերմունքը առավել գործնական դարձնելու համար, և Ֆեյզուլահն ընտրում է դեռևս Երզնկայից իրեն ծանոթ և թեմական առաջնորդ Ավետիք վարդապետին: Մ. Օրմանյանը հայ հանրության մեջ շարունակվող դավանական բորբոքումները վերագրում է թուրք պաշտոնյային՝ նրա գործողությունների մեջ տեսնելով հակակաթոլիկական մոլուցքով լցված անձի: Անդրադառնալով Ֆեյզուլահից Եփրեմ պատրիարքին տրված հրամանին՝ կաթոլիկամետներին կամ կաթոլիկներին հետապնդելու մասին, Մ. Օրմանյանը գրում է, որ «Այդպիսի հրովարտակ մը բնական կերպով դուռ կը բանար բազմադիմի անիրաւութեանց և բռնադատութեանց, որոնք առաջ կուգային անձնական թշնամութիւններէ, անհատական վրէժխնդրութիւններէ և ստորին չարաշահութիւններէ», իսկ բանտարկությունների, աքսորների և վտարումների «իսկական պատճառը Ֆեյզուլահի դենպետն էր»⁷:

Իր բռնի գործողությունները հիմնավորելու կամ Կ. Պոլսի պատրիարքությանը դավանական անհանդուրժողականության պատվար դարձնելու համար Ֆեյզուլահը պետք է հուզումների դուռ բանար նաև Երուսաղեմի հայոց վանքի միաբանության մեջ՝ անշուշտ, հարկ եղած հրահանգներով ուղղորդելով Ավետիքին: Վերջինս օգտվում է առաջին իսկ պատեհ հնարավորությունից՝ ցուցադրելու Ս. Հակոբի վանքի անկառավարելի վիճակը: Նրա մոտ են հայտնվում վանքի տասներկու միաբաններ՝ բողոքելու պատրիարք Մինաս Ամդեցու դեմ (Ավետիքը նրան անվանում է «արքեպիսկոպոս Ս. Երուսաղեմայ»): Սրանց բողոքը երեք հիմնական կետեր ուներ. նախ, պատրիարքը միաբաններին պարտադրում է ոչ թե վանքի, այլ իրենց սեփական միջոցներով հոգալ սննդի և հագուստի ծախսերը, որի պատճառով վանականները ցրվում են: Պատրիարքը վանքը գցել է 100 հազար դրուշ պարտքի տակ: Նա վանքի բոլոր սկիհները, կանթեղները, բուրվառները սրբերի մասունքները և այլն, լցրել է սնդուկների մեջ և առաքել Կ. Պո-

⁶ Չամչյանց 729-730: Հռիփսեղյանի ուղեգիր Ա. դը Լամոթեն (Կ. Պոլսում էր գտնվում 1700 թ. հոկտեմբերին) գրում էր, որ Եփրեմ Ղափանցին իր մրցակից Մ. Սուպիին մեղադրում էր այն բանում, որ նա պատրիարքի աթոռին բազմել է ճիզվիտներից ստացած դրամի զորությամբ (տե՛ս Տը Լամոթեն 1950, 100): Ինքը՝ Եփրեմը, 1701 թ., ինչպես նկատում է Ա. Ալպոյաճյանը, խստությամբ է վարվում հայ կաթոլիկների հետ. արգելվեց Մխիթար Սեբաստացի և Խաչատուր Առաքելյան վարդապետների քարոզչությունը Կ. Պոլսի եկեղեցիներում (Ալպոյաճեան 1910, 119):

⁷ Օրմանեան 2001, 3134:

լիս, որոնք ստացել են այնտեղ գտնվող «եարամազ (ստահակ) մարդիկն»։ Սրանք այդ ամենը գրավ են դրել մի անգլիացի վաճառականի մոտ, որը անգլիական դեսպանի աջակցությամբ կողոպտում է վանքի սեփականությունները՝ պարտքի դիմաց⁸։

Պետք է կարծել, որ բողոքը սարքել էր օսմանյան պաշտոնեությունը՝ Երուսաղեմի վանքի ինքնուրույնությունը վերացնելու համար, որի նպատակը Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքարանի՝ որպես պետության կողմից ճանաչված հոգևոր իշխանության կենտրոնի իրավասությունների ամրապնդումն էր։ Ֆեյզուլլահը Բ. դռան այդ մոտեցման իրականացնողն էր, Ավետիքը՝ նրա գործիքը, Երուսաղեմի հայոց պատրիարքությունը՝ միջազգային սևեռուն դարձած ուշադրությունից ձերբազատվելու թիրախ, որ դարձյալ ուղղվում էր կաթոլիկական Եվրոպայից և Ռուսաստանից ակնկալվող ճնշումների դեմ⁹։ Օսմանյան պաշտոնեության մասին վերոբերյալ ենթադրության օգտին է խոսում այն հանգամանքը, որ 1702 թ. օգոստոսից հետո Երուսաղեմի պատրիարքն անպարտ ճանաչվեց կրկնակի դատավարությունների հետևանքով՝ իբրև վանքի գլխավոր, որը «ոչ վատնեաց զինչս ազգին, հաւատարմութեամբ կատարեաց զամենայն գործն վանաց և ոչ երբեք հակամիտեալ է ի լատին կրօնս»¹⁰։

Այսուհանդերձ, Մինաս վարդապետի հարցն արդեն լուծված էր իր անվանարկության հետևանքով, և Ֆեյզուլլահին քիչ բան էր մնում իր մտահղացումը մինչև վերջ հասցնելու համար։ Հարկավոր էր, սակայն, հիմնավորել Մինաս վարդ. պաշտոնանկությունը, ուստի, ինչպես գրում է Մ. Չամչյանը, Ավետիքը «վաղվաղակի առաքեալ կալաւ զՄինաս վարդ. և եղ ղնել ի բանտի շղթայիք»¹¹։ Որքան էլ Ավետիքը չքմեղանար այդ գործում իր ակտիվ մասնակցությունը քողարկելու համար, փաստն այն է, որ նա գործում էր Ֆեյզուլլահի հետ և բարեխղճորեն կատարում էր նրա հրահանգները։ Այդ ինչպես կարող էր Ավետիքը բանից անտեղյակ լինել, երբ երկու աթոռների միացման վճիռը անհնարին էր կայացնել առանց Կ. Պոլսի պատրիարքին իրազեկելու, և որի հակառակն է պնդում Ավետիքը։ Ըստ նրա շարադրանքի, երբ ինքը, այդ ամենին անտեղյակ, եկեղեցում էր գտնվում («ես միամիտ կայի յեկեղեցին»), հայտնվում է արքունի բանբերը (չուֆաստար) և նրան առաջնորդում պալատ։ Այստեղ նրան հայտնում են, որ իրեն՝ Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքին է տրվում նաև Ս. Հակոբի վանքի

⁸ Կենսագրութիւն Աւետիք պատրիարքի 1874, 150:

⁹ 1700 թ. հուլիսին Ռուսաստանի և Օսմանյան Թուրքիայի միջև կնքված պայմանագրով վերջինս պարտավորվում էր, ի թիվս այլ զիջումների, Սուրբ տեղյաց որոշ սրբությունների վերադարձ հույն ուղղափառ եկեղեցուն, Պաղեստինում՝ Սուրբ տեղիքում, ռուս ուխտավորների ազատ երթևեկի հնարավորություն (Новичев 1963, 191): Այս հանգամանքը ևս կարող էր նպաստել մահմեդական հոգևորականության ուղեգծին՝ Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքարանի միջոցով ուժեղացնելու Ս. Հակոբի վանքի վերահսկողությունը, այս դեպքում՝ վերջինիս վարչական կառավարումը ամբողջովին Կ. Պոլսի պատրիարքությանը հանձնելու միջոցով:

¹⁰ Օրմանեան 2001, 3140:

¹¹ Չամչյանց 1984, 734:

գլխավորի պաշտոնը. «Ահա սուլթան Մուստաֆան քեզ շնորհեց յԵրուսաղեմայ հայոց մեր Եաքուպ մանաստիրն... Յապա ի հալաթ հագոյց ինձ, փառօք մեծաւ ուղարկեց եկեղեցին»¹²:

Ավետիքի կեղծ անտեղյակությունն ակնհայտ է դառնում իր իսկ խոստովանությամբ ևս. մեծ վեզիրի դիվանում իրեն նախ պատվիրում են Երուսաղեմի պատրիարքի հարմար թեկնածու գտնել, անգամ առաջարկում են Ամասիացի Գալուստ (Կայծակ) վարդապետին, ոմանք՝ նախկին պատրիարք Սարը Մատթեոսին¹³: Այս ամենին ներկա Ավետիքը պարզապես չէր կարող չիմանալ, որ ինքը նշանակվում է Երուսաղեմի պատրիարք: Եվս մեկ փաստարկ, որ Ավետիքը եղել էր աթոռների միացման մեղսակիցը: Ֆեյզուլլահին հակադրվող մեծ վեզիրը (նախկին «Տալպատան վեզիրն Պաղտատու») երբ Ավետիքին ուղղակի մեղադրում է Երուսաղեմի վանքը Կ. Պոլսի պատրիարքությանը կցելու և ուխտավորների դրամները յուրացնելու մեջ, շեյխ ուլ-իսլամը փրկում է նրան՝ հայտնելով, որ սուլթանն է տվել նրա պատրիարքական պաշտոնի «մանսուպն (նշանակումը) և Երուսաղեմայ առաջնորդությունն»¹⁴: Ի դեպ, նկատենք, որ մեծ վեզիրը՝ Տալպատան Մուստաֆա փաշան, չի թաքցրել իր թշնամական վերաբերմունքը Ավետիքի հանդեպ, ասել կուզի՝ Ֆեյզուլլահի և նրա յուրայինների խմբի հանդեպ: Դրա մասին է վկայում այն փաստը, որ 1703 թ. հուլիսի 1-ի ժամանակ հիշյալ մեծ վեզիրը սպանվել էր Ֆեյզուլլահի գրգռությամբ և ամբաստանությամբ¹⁵:

Առանձին հետազոտության նյութ են Ավետիքի հալածական ձեռնարկները հայ կաթոլիկների դեմ՝ անշուշտ, ոչ առանց օսմանյան պաշտոնեության թելադրանքի: «Սրբազան լիգայից»՝ եվրոպական պետություններից (Ավստրիա, Վենետիկ, Լեհաստան, Ռուսաստան) կրած պարտություններից և Կառլովիցի պայմանագրով իր պարտությունը ճանաչած Թուրքիան ապրելու էր քաղաքական ճգնաժամի նոր փուլ: Գլուխ բարձրացրած օսմանյան պահպանողականությունը անհանդուրժող կեցվածք էր ընդունելու կաթոլիկական դավանանքին հարած օսմանահպատակների նկատմամբ: Ավետիքի հովանավոր շեյխ ուլ-իսլամ Ֆեյզուլլահն այդ քաղաքական ճամբարից էր, որի կամքին անմոռունջ հնազանդ այդ պատրիարքը պետք է խիստ կամ անզիջում պայքար սկսեր հայազգի կաթոլիկների դեմ: Մ. Չամչյանը բացասական թանձր գույներով է ներկայացնում Ավետիքի հակակաթոլիկական գործողություններն այս ասպարեզում՝ հայ կաթոլիկներին հալածելը, ապա Բ. դոնից հրամանագիր ձեռք բերելը՝ իր գործողություններին օրինական տեսք տալու համար, նրա ուղեգծի շարունակությունն իր երկրորդ պատրիարքության ժամանակ՝ ընդհուպ պաշտոնազրկումն ու Թենեդոս

¹² Կենսագրություն Ավետիք պատրիարքի 1874, 151: Այս պատրիարքի ինքնակենսագրականը՝ ֆրանսիացի հայագետ Էդ. Դյուլորիեի խմբագրությամբ և առաջաբանով, տե՛ս Կենսագրություն Ավետիք պատրիարքի 1874, 71-75, 112-116, 150-156, 192-195:

¹³ Կենսագրություն Ավետիք պատրիարքի 1874, 150-151:

¹⁴ Կենսագրություն Ավետիք պատրիարքի 1874, 151-153:

¹⁵ Օրմանեան 2001, 3150:

աքսորվելը: Ընդ որում, Մ. Չամչյանը չի թաքցնում իր բացահայտ համակրանքը կաթոլիկների նկատմամբ՝ լռելյայն շրջանցելով Ավետիքի դեմ ֆրանսիական դեսպան Ֆերիոլի բռնությունները, ինչպես և նախկին պատրիարքի տառապանքները ֆրանսիական բանտերում՝ Մարսելում, Բաստիլում և այլն: Մ. Օրմանյանը մինչդեռ կարծում է, որ 1702 թ. հուլիսին Ավետիքի անկման պատճառը ֆրանսիական դեսպանի և հայ լատինամիտների սադրանքներն էին¹⁶:

4. Պոլսի և Երուսաղեմի հայոց պատրիարքությունների միավորումներն ու բաժանումները

Մ. Օրմանյանը Կ. Պոլսի և Երուսաղեմի պատրիարքությունների միավորումը (ըստ նրա՝ 1702 թ. հուլիսին) համարում է աղետալի իրողություն, Ավետիքին՝ այդ իրողության պատճառը¹⁷: Սակայն դա աղետալի պետք է լիներ նաև իր՝ Կ. Պոլսի պատրիարքության համար, որը դարձավ Երուսաղեմի հետագա անտերունջ վիճակի և քայքայման մեղսակիցը: 1703 թ. ենիչերիների ապստամբությունը վերջ տվեց Ֆեյզուլլահի և նրա յուրայինների իշխանությանը, ուրեմն և Ավետիքի համատեղ պատրիարքությանը Կ. Պոլսում և Երուսաղեմում: Ավետիքը բանտարկվեց Եդիգուլեի աշտարակում¹⁸, ապա դեսպան Ֆերիոլի ռիսակալ գործողություններից հետո, ի վճարումն համազգի կաթոլիկների նկատմամբ իր հետապնդումների, աքսորվեց Ավրատ կղզի: Շուրջ մեկ տարի անց՝ 1704 թ. դեկտեմբերին, հայ հանրության դավանական հակասությունների համեմատաբար մեղմացման և յուրային երևելիների միջնորդության շնորհիվ նա վերստին հայտնվեց Կ. Պոլսի պատրիարքական աթոռին¹⁹: Ռուս արևելագետ Մ. Մեյերը կարծում է, որ մայրաքաղաքում, քաղաքական իրավիճակների փոփոխություններով հանդերձ, XVIII դ. սկզբին նկատելի են կառավարման համակարգի փոփոխությունների երեք հիմնական հետևանքները՝ «սուլթանական պալատի դիրքերի թուլացում, կառավարության առաջատար դերի բարձրացում և ուլեմների (կրոնական դասը-Ա.Խ.) ազդեցության ընդլայնում»²⁰: Նա առանձնացնում է իշխանության համար սրանց միջև ընթացող պայքարը²¹, որով էլ կողմերը դրության տերն էին դառնում միմյանց փոխարինելով՝ այդ ընթացքում հուզումներ ու գրգռություններ հրահրելով ազգաբնակչության և ենիչերիների շրջաններում: Շեյխ ուլ-իսլամ Ֆեյզուլլահի վերելքն ու անկումը՝ ընդհուպ ենիչերիների ապստամբությունը, պայմանավորված էին նաև այդ մրցակցությամբ: Ուլեմների դասը, որին պատկանում էր ինքը, օսմանյան իշխող վերնախավում անվիճելիորեն նախապատվությունը տալիս էր միլեթների ավանդական տեսքը պահպանելու ներքին քաղա-

¹⁶ Օրմանեան 2001, 3152:

¹⁷ Օրմանեան 2001, 3138, 3139:

¹⁸ Չամչյանց 1984, 744, Օրմանեան 2001, 3152:

¹⁹ Չամչյանց 1984, 747:

²⁰ Мейер 1991, 144.

²¹ Мейер 1991, 144.

քականությանը, ուրեմն միլեթների վերնախավի նկատմամբ ուժեղ վերահսկողությանը: Արտաքին քաղաքականության հանրագումարը՝ Եվրոպայից կրած պարտությունները XVII դ. վերջերին, օսմանյան իշխանությանը սնուցանում էին հակակաթոլիկական տրամադրություններ, և դա անկախ այն բանից, թե սուլթանի վրա իշխանության եկած վերնախավի որ շերտն էր դառնում դրության տերը՝ պալատը, ուլեմների դասը, թե ռազմավարչական կառույցները: Դա էր պատճառը, կարծում ենք, որ հակակաթոլիկական տրամադրությունները XVIII դ. Օսմանյան Թուրքիայում մերթ սրացումներով, մերթ մեղմացումներով դառնում են ընդհանրական վերաբերմունք և քաղաքական ուղեգիծ: Ըստ այդմ, դրանցից էին ածանցվում օսմանյան բոլոր քաղաքական ուժերի բացասական գործողությունները միլեթների, այդ թվում՝ հայերի դավանական շեղումների դեմ:

Հատկանշական է, որ երբ Ավետիքը փակված էր Եդիգուլեի աշտարակում, եկեղեցու ավանդականության ջատագով նրա ազդեցիկ հակառակորդները իսկույն օգտվեցին նրա անկումից և կարողացան պետականորեն վավերացնել տալ երկու պատրիարքությունների անջատումը: Մ. Օրմանյանն այս առթիվ գրում է. «Ավետիք տակաւին կը մնար Ետիքուլեի աշտարակը եւ տակաւին պատրիարք չկար մէջտեղ, ուստի մեծամեծներ նոր եպարքոս Տամատ Հասան փաշային դիմեցին, եւ պետական հրամանով նորէն երկու պատրիարքութիւնները բաժնեցին»²²:

Ավետիքին հաջորդած Գալուստ Ամասիացին հռչակվեց որպես միայն Կ. Պոլսի պատրիարք 1703 թ. սեպտեմբերի 8-ին, երբ միաժամանակ Երուսաղեմի պատրիարք հաստատվեց Մինաս Ամդեցին²³: Կնշանակի՝ պատրիարքությունների բաժանումը վավերացվել էր 1703 թ. հուլիսի վերջերի և սեպտեմբերի սկզբների միջև:

Հայ հանրության կառույցների նկատմամբ օսմանյան ոչ միանշանակ մոտեցումները ինքնին ենթադրում էին մի քանի տարվա ընթացքում պատրիարքությունների բաժանումը և միացումը, այնուհետև վերստին բաժանումը հասկանալու համար: Այստեղ բավական դերակատարություն ուներ իր՝ Կ. Պոլսի պատրիարքության դիրքորոշումը Երուսաղեմի պատրիարքության հանդեպ, վերաբերմունքը Ս. Հակոբի վանքի ավանդական ինքնակառավարման նկատմամբ: Վերն ասվեց, որ Կ. Պոլսի պատրիարքությունը իր հաստատման ժամանակներից ի վեր՝ XV դ. երկրորդ կեսից, սերտ կապեր ուներ դարերի խորքից եկող և շատ ավելի հնագույն Երուսաղեմի աթոռի հետ՝ նախապես կրելով ազգային և հոգևոր այդ կենտրոնի մեծ ազդեցությունը: Հետագա զարգացումները պետք է հասցնեին Երուսաղեմի վանքի առավել հստակորեն ուղղափառ կախվածությանը՝ պետության կողմից հայ հանրության գլուխ ճանաչված հոգևոր վերնախավից: Ս. Հակոբի վանքը, որքան էլ էր օժտված լիներ ինքնավարության բաղադրիչներով (սովորաբար՝ Երուսաղեմի պատրիարքի ընտրություն վանքի

²² Օրմանեան 2001, 3153:

²³ Օրմանեան 2001, 3153:

միաբաններից, նվիրակներ ուղարկելու սովորությամբ իրավունք, որ համազգային կշիռ էր տալիս վանքին՝ Ս. Տեղյաց սրբությունների համապատասխան կարգավիճակով, պետք է այդ իրավունքների պաշտպանությունը գտներ հենց Կ. Պոլսի պատրիարքության կողմից, հայտնվեր նրա ազդեցության ոլորտում, և որտեղ էջմիածնի կաթողիկոսի դերակատարությունն ուներ ընդամենը կրավորական բնույթ: XVII դ. վերջին քառորդին Կ. Պոլսի պատրիարքության ներսում ուժ և թափ հավաքած աթոռակոփվր պատրիարքի կոչմանը տիրանալու համար, պատրիարքական թեկնածուների հաճկատարությունը աշխարհիկ զորեղներին գոհացնելու վարքագծով ու կեցվածքով, սակայն, թուլացնում էին պատրիարքության համարումն ու լրջությունը հայ եկեղեցու հոգևոր կենտրոններում²⁴: Սակայն աթոռակոփներից ընդարմացած պատրիարքությունը ի պատկերի յուրում պետք է դարձներ նաև Երուսաղեմի առաջնորդությունը՝ անտեսելով պարտքերի մեջ խրված նրա վիճակը և օգուտներ ակնկալելով դրանից: 1690-ական թթ. վանքի պարտքը հասել էր 166-200 քսակի՝ պատկառելի մի գումար, որի գոյացմանը նպաստել էր ուխտավորների հոսքի նվազումը կամ դադարը՝ Օսմանյան Թուրքիայի հետ եվրոպական տերությունների հետ պատերազմի պատճառով²⁵: Պետք է անտեսել նաև Ս. Հակոբի վանքի անկման մյուս պատճառները, դրանց մեջ նախ՝ բարձրաստիճան եկեղեցականների սնափառությունն ու ընչաքաղցությունը, որոնք «բազմաձախ կաշառոք» միմյանցից խլում էին Երուսաղեմի պատրիարքի պաշտոնը, «ուստի լինէր բազմիցս, զի ի մէկ տարին երկու և երեք պատրիարք փոփոխիր»²⁶: Ավելին, Երուսաղեմի աթոռին միաժամանակ նստում էին երկու պատրիարքներ Երուսաղեմի պատրիարքությունը Կ. Պոլսի պատրիարքությանը միացնելուց դեռ առաջ՝ Հովհաննեսը և Մինաս Ամդեցին²⁷: Երուսաղեմի հայոց վանքի պատմագիր Հաննան նշում է այս ծանր կացության մյուս պատճառը՝ վանքի սեփականությունների անզուսպ կողոպուտը ընդհուպ անկանխիկ չարաշահումները (մուրհակներ, պարտավորագրեր և (այլն) և վանքի մյուսը (ունեցվածքը) չնչին գներով փոշիացնելը: Ս. Հակոբի վանքը, հարում է Հաննան, դարձել էր կողոպտիչների վայրենի խրախճանքի ասպարեզ: Կ. Պոլսից պատրիարքները Երուսաղեմ էին ուղարկում «զազգականս իրեանց և զծանօթս, որք իբրև զարաբացի լափիլզող գալլս և որպես կատաղի շունս արեան ծարաւեցեալ», գալիս էին, իբրև պաշտոնական վերակացուներ (**վեքի, դապգիմալ և պապա** անուններով)՝ վանքը թալանելու²⁸: Վաճառվում կամ գրավ էր դրվում ամեն ինչ՝ սկսած վանքի կալ-

²⁴ Պատրիարքական աթոռի համար տարբեր խմբակցությունների և առանձին հոգևորականների պայքարը նոր ուժով պողթկաց նաև հետագայում՝ 1790-ական թթ. վերջերին, Զաքարիա պատրիարքից հետո, որի խոհանոցը ուշագրավ մանրամասներով ցուցադրված է Ավ. Պերպերյանի աշխատության մեջ (տե՛ս Պերպերյան 2009, 39-41):

²⁵ Սաալանեանց 1931, 644:

²⁶ Հաննա 1782, 107:

²⁷ Սաալանեանց 1931, 645:

²⁸ Հաննա 1782, 108:

վածքներից ու շինություններից մինչև պաշտամունքի առարկաները՝ սկիհներ, բուրվառներ, ուրարներ, թանկարժեք հանդերձանք և այլն:

Կողոպուտի սեփական ձևն էին մշակել Կ. Պոլսում նստած պատրիարքներն ու առաջնորդները, որոնք ուխտավորներից հավաքում էին նվիրատվություններն ու հարկերը («առեալ եմք լրապէս զդարպասն, զքառասնիցն և զայլս»), այդ մասին ստացականներ ուղարկելով Երուսաղեմ՝ իրենց վեքիլներին ու նազըրներին²⁹:

Ս. Հակոբի վանքի կացությունը առավել շահախնդրական ու մերկապարանոց դարձավ Ավետիքի պատրիարքության ժամանակ: Նա ավելի ամրապնդեց նազըրների հարստահարող ինստիտուտը, որում, կարելի է կարծել, ընդգրկվում էին համայնքի ոչ միայն եկեղեցական, այլև աշխարհիկ երևելիների դրածոները:

Ավետիքը կտրականապես հերքում է իր մասնակցությունը Ս. Հակոբի վանքի թալանին, անգամ այն դեպքում, երբ անդրադառնում է իր մերձավոր և դրածո Մարտիրոսի (Քյուլիհանճի) չարաշահումներին, որին ինքն էր ուղարկել Երուսաղեմ (ոմն Պալըքեսերցի Հայրապետի հետ)՝ վեքիլի պաշտոնով: Շատ կասկածելի է հնչում Ավետիքի ինքնարդարացումը, թե այս երկուսը «մինչ Ը ամիս տիրեցին մէկ ստակ ցոյց ոչ ետուն ինձ և զպարտատեարքն իմ վրայ ուղարկէին զիմ վաստակած դրամն այլ կառնէին, զի հաւատացեալ էի նոցա և առանց իմ հրամանի ուրիշ մարդկանց դրամ կառնէին վասն անուան իմոյ. երկուքն ալ մի կամք, մի խորհուրդ լինելով՝ իւրեանք զդրամն դիզեցին և ինձ պարտք կուտեցին»³⁰:

Այդքանից հետո համոզիչ չէ Ավետիքի վարքագիծը իր դեմ քննադատությունները շարունակող Մարտիրոսի և մյուսների նկատմամբ, երբ մեծ վեզիրի առջև միջնորդում է նրանց ազատության համար: Տասներկու մարդու Ավետիքը մեղադրում է իբրև «չարք և ագահք և կողոպտողք եկեղեցեաց, որ միշտ գրգռիչք չարեաց և եկեղեցեաց զդրամն զաֆթեր են... և Մինաս վարդապետն նոքա ձգեցին պարտուց մէջ», և ապա՝ «Ես միշտ խաղաղութեան կու ջանայի, նոքա միշտ յորոգայթ պատրաստէին ինձ»³¹: Այս իմաստով հիմքերից զուրկ չէր մեծ վեզիրի սպառնալիքը Ավետիքին. «Դու ևս նոցա թապի (համամիտ, մեղսակից-Ա.Խ.) ես, որ նոցա տիրութիւն կառնես»³²:

Դժվար է հավատալ Ավետիքի քրիստոնեական հեզությանը իր թշնամիների հանդեպ այն դեպքում, երբ Ս. Հակոբի վանքում տեր ու տնօրինություն էին անում Կ. Պոլսից ուղարկված, այդ թվում և իր՝ Ավետիքի ուղարկած գիշատիչ վեքիլները: Կաթոլիկ հայերի դեմ ուղղված հալածանքների և Ս. Հակոբի վանքում կատարված չարաշահումների, բայց և ամենակարևորը՝ 1703 թ. հուլունների պայմաններում՝ ուղղված սուլթանի, նրա խմբակցության և Ֆեյզուլլահի դեմ, Ավետիքը պետք է ծանր հատուցեր. երբ պաշտոնանկ Ավետիքը իր կուսակիցների շնորհիվ,

²⁹ Հաննա 1782, 108:

³⁰ Կենսագրութիւն Աւետիք պատրիարքի 1874, 155:

³¹ Կենսագրութիւն Աւետիք պատրիարքի 1874, 153:

³² Կենսագրութիւն Աւետիք պատրիարքի 1874, 153:

պատրաստվում է կրկին վերադառնալ պատրիարքական աթոռ (1704 թ. դեկտեմբեր)³³, խնդրագիր է ուղղում (բնականաբար, իր հովանավորների թելադրանքով) սուլթան Ահմեդին, որ նա կրկին իրեն շնորհի «Ստամպոլու պատրիարքութիւնն և Սուրբ Երուսաղէմայ Մինաս վարդապետին տեղն»³⁴:

Սա արդեն երևելիների այն խումբն է, որը, Ավետիքին վերստին իշխանության բերելով (1704 թ. դեկտեմբեր), փայփայում էր Երուսաղեմը դարձյալ միացնել Կ. Պոլսի պատրիարքությանը, որ և արվեց՝ ի դժբախտություն Ս. Հակոբի վանքի և նրա միաբանության:

Կ. Պոլսի պատրիարք Ավետիքի բնութագիրը

Մ. Չամչյանի գրչի տակ Ավետիքը պատկերված է բացասական թանձր գույներով, միաժամանակ, դրան համապատասխան, անհատական նկարագրով: Ընդամին, Մ. Չամչյանը նրա չարագործությունները դիտարկում է դավանական պառակտումների հենքի վրա, բայց ինքնակա, անընդհատ չարիք մտմտացող գործչի ինքնուրույնությամբ, որն իր գործողություններում առաջնորդվում է սեփական բարոյական վարքագծով՝ հայ կաթոլիկների դեմ ուղղված հալածանքը հագեցնելով կեղծիքներով, սադրանքներով, անգթություններով և այլն: Եվ միայն մեկ անձ կա, որ նրան խրախուսում և մղում է չարագործությունների՝ դա Ֆեյզուլահն է՝ Ավետիքին ցուցաբերած իր հովանավորչությամբ: Այդպիսին է Ավետիքը Երուսաղեմի պատրիարք Մինաս վարդապետի դեմ նյութած սադրանքներում, կաթոլիկների դեմ մղած պայքարի դրվագներում, որտեղ վճռական նշանակություն ունի այդ հոգևորականի բացառիկ ընչաքաղցությունն ու գանձեր կուտակելու մոլուցքը:

Մ. Չամչյանի ներկայացրած Ավետիքի հակապատկերն ենք տեսնում իր՝ Ավետիքի ինքնակենսագրականում, որտեղ նա իրեն ներկայացնում է իբրև առաքինի և հեզ, աստվածավախ մարդ, որի դեմ անընդհատ չարիքներ են գործում և՛ իր համագգի հակառակորդները, և՛ օսմանյան իշխանավորները³⁵: Իր պարկեշտությունն ու ուղղամտությունը նա երանգավորում է դարաշրջանին հատուկ ոճով՝ աստվածային կամքի մշտական միջամտության և վերին արդարության վկայակոչումներով: Նա հյուսում է իր կյանքի առասպելականացված պատմությունը՝ ընդհուպ Ֆրանսիա առևանգվելը և Մարսելում ու Փարիզում հավատաքննության բանտերում տառապելը: Իր անմեղությունը նա հիմնավորում է երկնային արդարությամբ, որի անվրեպ վճիռներով ինքը գրեթե միշտ անվնաս է մնում, իսկ իր թշնամիները կործանվում կամ պատժվում են: Այդպիսին է Էրզրումի կուսակալ Խելիլ փաշան, որ բանտարկել էր Ավետիքին Երզնկայում եկեղեցի կառուցելու համար, սակայն, ի վերջո, գլխատվել էր սուլթանի հրա-

³³ Օրմանեան 2001, 3158:

³⁴ Կենսագրութիւն Աւետիք պատրիարքի 1874, 153:

³⁵ Խմբակցությունների բաժանված հայ երևելիների մեջ Ավետիքի կողմնակիցներից էր խոճա Մարգար Պարթևազը, հակառակորդներից՝ Թյութել Օղլու Հովհաննեսը, Սահապայար Երեմիան, Էսքի Օղլու Նիկողոսը և այլք (Մրմըրեան 1909, 51):

մանով, Ավետիքի ձևակերպմամբ՝ «Արդարադատն յԱստուած ինքն եղև վրէժ-խնդիր վասն իւր տանն շինութեան»³⁶: Նույնպիսի հրաշապատում բնույթ ունի նրա թշնամի՝ Երզնկայի մուֆտիի փոխակերպումը բարեկամի՝ տեսիլքի շնորհիվ³⁷: Այս մուֆտիին ևս, չնայած Ավետիքի հանդեպ նրա վերաբերմունքի փոփոխությանը, սպասվում էր երկնքի անշրջելի միջամտությունը. ապստամբ ենի-չերիները սպանում են նրան, որով կատարվում է բարձրյալի կամքը: Այս և նման այլ տեսարաններում ինքնակենսագրության հեղինակը մշտապես զգացնել է տալիս իր բարոյական առավելությունը հակառակորդների նկատմամբ: Ավետիքը, սակայն, շատ զուսպ է իր երկրային հովանավորներին հիշատակելիս՝ ի դեմս շեյխ ուլ-խլամ Ֆեյզուլլահի (ըստ Ավետիքի՝ սուլթանի «շահգատանների հոճան») (ժառանգների դաստիարակը): Իր վերելքների և, թվում է, աներևակայելի հաջողությունների համար Ավետիքը պարտական էր, կարելի է կարծել, պալատական խմբակի այդ նշանավոր դեմքին, որը, ինչպես տեսանք, միլեթների դավանական ամրությունը տեսնում էր եվրոպական ազդեցությանը, այսինքն՝ կաթոլիկականությանը դիմագրավելու մեջ: Եվ հենց այս տեսակետից էլ, կարծում ենք, պետք է գնահատել Մ. Չամչյանի՝ Ավետիքին տված սպանիչ որակումները՝ ամբողջովին բևեռացված արկածախնդրի և չարանենգ մարդու բնութագիրը: Մ. Չամչյանը, իր պատմության կոթողային նշանակությամբ հանդերձ, անզիջում էր, երբ խոսքը վերաբերում էր կաթոլիկ կամ կաթոլիկության հակամետ հայերի դեմ ուղղված հալածանքներին:

Ակնհայտ են Ավետիքի՝ որպես մարդու և ազգային գործչի չամչյանական բնութագրի և իր՝ Ավետիքի ինքնաբնութագրի միջև եղած խոր և կտրուկ տարբերությունները, որոնք հիշեցնում են սատանա և հրեշտակ զույգի համադրումը: Այս ծայրահեղությունը հնարավոր չէ բացատրել առանց այնպիսի խորաթափանց և ներհուն մի ուսումնասիրողի միջամտության, որպիսին Մ. արք. Օրմանյանն է: Ավետիքին նա ձերբազատել է բախտախնդրի և սինլքորի, ինչպես և ճակատագրորեն նախասահմանված առաքինությունների պաճուճանքներից և նկարագծել իբրև մի եկեղեցականի, որը գործում է ժամանակի և միջավայրի խճճված հարաբերությունների մեջ՝ ենթարկվելով և՛ մեկի, և՛ մյուսի պարտադրած պայմաններին և, սակայն, որպես անհատականության՝ հակազդելով այդ պայմաններին և իր անհատական կնիքը դնելով, ըստ հնարավորին, դրանց զարգացման ընթացքի ու սեփական ճակատագրի վրա: Մ. Օրմանյանը Ավետիքի կործանման պատճառը համարում է կաթոլիկական քարոզչության և ֆրանսիական դեսպան Ֆերիոլի մեքենայությունները, հակառակ այն բանի, որ Ավետիքը մեղմ և զուսպ ընթացք է ունեցել կաթոլիկ եկեղեցու հանդեպ, և որ նա՝ «հայադաւան եկեղեցւոյն հաւատարիմ պաշտպան, կատաղի հալածիչ մը (կաթոլիկների-Ա.Խ.) չեղաւ, մաւնաւանդ թէ ճարտար դարձուածներով յաջողեցաւ նոյնիսկ լատիններու հետ լաւ

³⁶ Կենսագրութիւն Աւետիք պատրիարքի 1874, 113:

³⁷ Կենսագրութիւն Աւետիք պատրիարքի 1874, 114-115:

յարաբերություններ մշակել և Ֆերիոլը ստիպել իրեն ընթացքին վրայ նպաստաւոր վկայութիւններ տալու»³⁸:

Մ. Օրմանյանը միայն մեկ դեպքում է խստորեն մեղադրում Ավետիքին՝ նշելով Երուսաղեմի պատրիարքությունը «իր վրայ դարձնելուն անտեղութիւնը», այսինքն՝ այն Կ. Պոլսի պատրիարքությանը կցելու գործողությունը: Այս ամենով հանդերձ՝ Մ. Օրմանյանը կարևորը համարում է այն, որ Ավետիքն իր պատրիարքության ժամանակահատվածում պաշտպանել է հայ եկեղեցու դավանանքն ու իրավունքները, և թեև նկատում է, որ կարելի է «փառասիրութեան և շահասիրութեան սուգտանքներ ալ ընել իր գործունեութեան ինչ-ինչ կետերուն վրայ, սակայն Ավետիքի դէմ ըլլալիք մեղադրանքները շատ կը նուագին, թերեւս կանայտանան, իր հակառակորդ լատիններուն եւ լատինամետներուն նենգաւոր եւ դաւաճան արարքներուն բաղդատութեամբ»³⁹:

Ակներև է, որ Մ. Չամչյանը և Մ. Օրմանյանը Ավետիքի գործունեությանն ու անձին մոտենում են պատմաքաղաքական տարբեր, անգամ հակադիր հայեցակետերից, որի հիմքում էին դավանական նախասիրությունների տարբերությունն ու հակադրությունը: Երկու պատմագիրներն էլ հենց այս հակադրությունից էին ածանցում Ավետիք պատրիարքի մարդկային, բարոյական նկարագիրը, որը երկու դեպքերում էլ, մոտեցումների բևեռացման տրամաբանությամբ, լիարժեք չի թվում: Եթե Մ. Չամչյանը բացահայտորեն պաշտպանում է հալածանքի ենթարկված կաթոլիկներին և ըստ այդմ բնութագրում Ավետիքին, ապա Մ. Օրմանյանը այս վերջինիս է զոհ համարում կաթոլիկական քարոզչության և քաղաքականության սադրանքների պայմաններում: Սակայն այստեղ կա առավել կարևորը՝ հայ ազգային եկեղեցու շահերի պաշտպանությունը, որ միանգամայն ազգի միասնության պաշտպանություն էր նշանակում, և որը առանձնացնում է Մ. Օրմանյանին՝ որպես խորաթափանց ուսումնասիրողի: Ավետիքին հաջորդած պատրիարքները (Մարտիրոս Քյուլիանճի, Սահակ Ապուլեխցի, Հովհաննես Չմյուռնացի, դարձյալ Ապուլեխցի) 1706-1715 թթ. ընթացքում ի վիճակի չէղան կայունության հասցնել Կ. Պոլսի պատրիարքության գործունեությունը: Հիմնական պատճառը հաճախակի պողոթնացող դավանական հուզումներն էին, որոնք որևէ պահի բորբոքվում էին օսմանյան կառավարության կողմից՝ ընդդեմ կաթոլիկ համարվող հայերի, և մյուս կողմից՝ եվրոպական դեսպաններին ապավինող կաթոլիկական քարոզչությունը:

Երուսաղեմի պատրիարքության կացությունը 1704-1716 թթ.: Հովհաննես Կոլոտը Երուսաղեմում և Կ. Պոլսում

Ինչպիսին Կ. Պոլսի պատրիարքության վիճակն էր, նույնպիսին մնում էր Երուսաղեմի պատրիարքությունը, որը Մինաս Համդեցու վախճանից հետո

³⁸ Օրմանեան 2001, 3225:

³⁹ Օրմանեան 2001, 3225:

(1704)⁴⁰ մինչև 1716 թ., փաստորեն միացված էր Կ. Պոլսի պատրիարքությանը⁴⁰: Երկրորդ անգամ զույգ աթոռների միացումից հետո (1705 թ. սկզբներ) Ավետիքի երկրորդ պատրիարքության ժամանակ, սակայն քաղաքական փոփոխված պայմաններում: Մի հայտնի չափով մեղմացել էին դավանական հակադրությունները, դրանց համեմատ, Կ. Պոլսի պատրիարքության կայունացման միտումները: Վերջիններիս մասին են վկայում Ս. Հակոբի վանքի ողբալի դրությունը շտկելու նպատակով Սահակ Ապուլեխցու և Կ. Պոլսի մի խումբ երևելի հայերի գործադրած ջանքերը՝ վանքն ազատելու վեքիլների, նազըրների և այլոց շահատակություններից և վճարելու սպառնալի չափերի հասած նրա պարտքը⁴¹: Պարտատերերը ձգտում էին դատարանի միջոցով բռնագրավել վանքի գրեթե ամբողջ ունեցվածքը, այդ թվում և բուն վանքը, բայց Կ. Պոլսի պատրիարքությունն իր մեջ ուժ գտավ դիմակայելու այս կործանարար վիճակին: Իրադարձությունների կենտրոնում հայտնվեց Հովհ. Կոլոտ վարդապետը, որը հեղինակություն էր ձեռք բերել Գլակա Ս. Կարապետ մայրավանքի (Տարոն) պարտքերը հաջողությամբ մարելու գործում⁴²: Նախադեպն արդեն կար, ուստի այս շնորհաշատ և եռանդուն հոգևորականի վրա ուղղեցին իրենց հայացքները պատրիարք Սահակը և նրա աշխարհիկ համախոհները: Նրան առաջարկվեց ստանձնել Երուսաղեմի վանքը պարտքերից և գրավադրումներից ազատելու խնդիրը: Համաձայնելով՝ Կոլոտն իր հերթին առաջ է քաշում մի շատ կարևոր նախապայման՝ վերադառնալ պատրիարքությունների ավանդական կարգավիճակին և դրանք բաժանել միմյանցից, որին և համաձայնում են բոլորը⁴³:

1713-1714 թթ., թիկունքում ունենալով Կ. Պոլսի համայնքի գլխավորների աջակցությունը, Հ. Կոլոտը, իբրև վեքիլ, անցկացրեց Երուսաղեմում և կարողացավ, հիմնականում, կազմակերպական իմաստով, շտկել վանքի ծանր վիճակը: Ավելացնենք, բավական դժվարին և բարդ պայմաններում մեզ արդեն ծանոթ Հովհաննես Պալըքեսերցին, որին Սահակ պատրիարքը Երուսաղեմի վեքիլ կամ փոխանորդ էր նշանակել, գործակից-վեքիլների հետ շարունակում էր իր անարգ գործը՝ ձգտելով ի չիք դարձնել Հ. Կոլոտի ջանքերը՝ վանքի պարտատերերի հետ վարած բանակցություններում⁴⁴: Պարտապան վանքի երաշխավորի պարտականությունը ստանձնած Հ. Կոլոտը հասավ պարտքը ժամանակի ընթացքում մաս առ մաս վերադարձնելու փոխհամաձայնության⁴⁵: Վենետիկի դեմ սկսված պատերազմը, միևնույն ժամանակ, Բ. դռանը մղեց դարձյալ խստություններ գործադրել հայ համայնքում թուլացած դավանական ներհակությունների

⁴⁰ Օրմանեան 2001, 3254:

⁴¹ Պարտքի չափը հասել էր 500 քսակի. 1713 թ. (կամ 1714) Երուսաղեմ մեկնած Հ. Կոլոտը կոնդակով օգնություն էր հայցում Կ. Պոլսի էսնաֆներից՝ բացատրելով, որ առանց դրա վանքը կանցնի օստրազգի պարտատերերին (տե՛ս Բամպուքճեան 1985, 29):

⁴² Հաննա 1782, 138:

⁴³ Հաննա 1782, 136-137:

⁴⁴ Օրմանեան 2001, 3236:

⁴⁵ Օրմանեան 2001, 3237:

դեմ՝ թիրախավորելով լատինամետներին: Այս ասպարեզում բորբոքումների և Երուսաղեմի վանքը բարեկարգելու կողմնակիցների ազդեցության աճի պայմաններում պատրիարք Սահակը պատրիարքությունը կամովին հանձնեց Հ. Կոլոտին (1715 թ. սեպտեմբեր): Վերջինս այդ պաշտոնն ստանձնեց ըստ պայմանավորվածության՝ բաժանվելու էին երկու աթոռները, ընդամենը, Կոլոտի առաջարկով Երուսաղեմի պատրիարքության գլուխ էր նշանակվելու իր ուսումնակից (դեռևս Ամրդոլու վանքից) Գլակա Ս. Կարապետ վանքի առաջնորդ Գրիգոր վարդապետը⁴⁶: Պատրիարքությունների անջատումը և պատրիարքների հաստատումը վավերացվեց արքունական հրամանագրով (1716 թ. նոյեմբեր): Դրան հետևեց Գրիգոր վարդապետի ուխտը՝ պարանոցին ծանր շղթա կրել մինչև Երուսաղեմի պարտքի վճարումը⁴⁷: Այս շղթան նա կրեց մինչև Կարապետ Ուլնեցու կաթողիկոսական ընտրությունը (1726), որից բաժանվեց վերջինիս և Կոլոտի ու հայ երևելիների խնդրանքով⁴⁸:

Երկու պատրիարքությունների փոխհարաբերությունների կարգավորման հաջորդ իրավական ակտը Կ. Պոլսում հրապարակ եկավ կաթողիկոսական ընտրությունից հետո (1726 թ. մարտ), երբ հրապարակվեցին Երուսաղեմի պատրիարքական թեկնածուին ներկայացվող երեք պայմանները⁴⁹: Դրանք հայտնի են «Հաննայի նզովքներ» անվամբ, որոնք բավական հանգամանորեն քննարկվել են մեր պատմագիտության մեջ, և որոնց կանդրադառնանք մեկ այլ առիթով: Այստեղ միայն նկատենք, որ այդ կանոններով սահմանվում էր Երուսաղեմի պատրիարքության ինքնավարությունը՝ միաբանության իրավունքների⁵⁰, ինչպես և Կ. Պոլսի պատրիարքությունից վարչական ու տնտեսական անկախության ընդգծումով: Այստեղ շրջանցվում է, սակայն, Կ. Պոլսի պատրիարքության հետ Ս. Հակոբի վանքի կրոնավարչական փոխհարաբերությունների խնդիրը, որ հետագայում՝ 1860-1861 թթ., բավական աղմուկի և հանրային գոտությունների առիթ դարձավ արևմտահայերի ազգային սահմանադրության պետական վավերացման նախօրյակին (այսպես կոչված «ներսէն-դուրսէն» հակադրությունը):

⁴⁶ Չամչյան 1984, 771, Օրմանեան 2001, 3251:

⁴⁷ Հաննա 1782, 141: Ս. Հակոբյանց վանքի պարտքը մարվեց 1720-ականի վերջերին, Գրիգոր Շղթայակրի և Հովհաննես Կոլոտի անսպառ եռանդի շնորհիվ, երբ, ինչպես ասվում է մի ձեռագրում, «զայնքան լեռնակուտակ պարտս Սրբոյ տանս, որք անարժանապէս դիտողք (ինձ)՝ վերահսկողները) բարդեալք էին, զայնս բոլոր հատուցին և բեղնատրեցին զարդս» (Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց 1966, 365):

⁴⁸ Խ. Մխիթարյանը հրապարակել է երկու «աղերսանաց գրեր»՝ ուղղված Գրիգոր Շղթայակրին, մեկը՝ Կ. Պոլսի երևելիների (1726, 16 օգոստոսի), մյուսը՝ Կարապետ Ուլնեցու (1726, 25 օգոստոսի) կողմից՝ շղթան հանելու հորդորով: Երևելիներն իրենց խոսքն ամրապնդում էին 5 հազար դուրուշով՝ խոստանալով, որ ինչ որ մնա պարտքից, այն ևս կվճարեն: Իսկ Ուլնեցին հայտնում է, որ չի գնա Էջմիածին «մինչև հանցի երկաթն ի պարանոցէ սրբոյդ (Մխիթարեան 1967, 121, 124):

⁴⁹ Հաննա 1782, 157-158, Չամչյանց 1984, 802:

⁵⁰ Եթե կանոններով նզովվում էին Կ. Պոլսի պատրիարքության կողմից Երուսաղեմի վանք վեքի կամ նազըր (վերակացու) ուղարկելու փորձերը, ապա, բնականաբար, Երուսաղեմը պահպանում էր Կ. Պոլսի պատրիարքարանում ներկայացուցչություն ունենալու իրավունքը. 1750-ականի վերջերին այդ պաշտոնին էր Գր. Պասմաճյանը՝ Կ. Պոլսի ապագա պատրիարքը (տե՛ս Յիշատակարան Գրիգոր Պասմաճեան պատրիարքի 1908, 11):

Եզրակացություններ

Կառավարիչի պայմանագրից (1699, հունվարի 26) հետո Օսմանյան պետությունը ներքաղաքական ուղեգիծ է որդեգրում միլիթները քայքայելուն ուղղված կաթոլիկական քարոզչության դեմ: Այն ենթադրում էր ոչ մահմեդական հանրությունների կրոնադավանական հիմքի և դրան համապատասխան կառույցների ամրապնդումը, որ գործնականի վերածվեց Կ. Պոլսի պատրիարքությանը Երուսաղեմի պատրիարքությանը միացնելու ակտով՝ Ավետիք պատրիարքի Ժամանակ (XVIII դ. սկզբներ): Նրա անձը և գործունեությունը լիովին ենթարկվում էին օսմանյան իշխանությունների կամքին և ուղեգծին, որ քայքայիչ նշանակություն ունեցավ հայ հանրության համար՝ նրա ներսում խորացան երկպառակությունները, սկսվեց կազմակերպված հալածանքը հայ հոռմեադավանների և լատինամետների դեմ՝ Կ. Պոլսի պատրիարքության միջոցով: Չհապաղեցին զույգ պատրիարքությունների միացման աղետալի հետևանքները՝ Ս. Հակոբի վանքի սեփականությունների գիշատչական կողոպուտն ու թալանը, որ կազմակերպում և իրականացնում էին Կ. Պոլսի պատրիարքի անունից վանքի վերակացու (վեքիլ, նազրը) նշանակված անձինք: Վանքը խրվեց ահռելի պարտքերի մեջ, նրա եկամուտները յուրացվում էին, վաճառվում կամ գրավ էին դրվում վանքապատկան գույքն ու սեփականությունները:

Երուսաղեմի պատրիարքությունը Կ. Պոլսի պատրիարքությանը կցելու իրողությունը (նախ, 1702 թ., ապա, երկրորդ անգամ՝ 1705 թ., որ տևեց մինչև 1716 թ.) նույնպես կապվում էր միլիթների հանդեպ օսմանյան պետական քաղաքականության շրջագծում Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքության կրավորական ընթացքի հետ:

Երուսաղեմի պատրիարքության գրեթե կործանված վիճակին վերջ տրվեց հայ աշխարհիկ և հոգևորական պահպանողական վերնախավի հայրենասիրական դիմակայության և մասնավորապես Հովհաննես Կոլոտի (Կ. Պոլսի պատրիարք՝ 1715-1741) հույժ արդյունավետ գործունեության շնորհիվ: Ազգային և անհատական նյութական միջոցների կենտրոնացման գործելակերպով կարգավորվեց վանքի պարտքերի խնդիրը, և Երուսաղեմի հայոց պատրիարքությունն ունեցավ իր հոգևոր գլուխը՝ ի դեմս այս ասպարեզում նույնպես բացառիկ ջանքեր գործադրած Գրիգոր Շղթայակիր պատրիարքի: Երկու պատրիարքությունների փոխհարաբերությունները և առանձնացման խնդիրը կարգավորվեցին Կարապետ Ուլնեցու կաթողիկոսական ընտրությունից հետո՝ Երուսաղեմի պատրիարքության վերաբերյալ կանոնների հաստատումով («Հաննայի նզովքներ») 1726 թ. մարտին: Այս կանոններով կանխվում էին երկու պատրիարքությունների միացման հետագա փորձերը, և սահմանվում էր Երուսաղեմի պատրիարքության յուրօրինակ ինքնավարությունը հայ եկեղեցու նվիրապետական համակարգում:

Գրականություն

Ալայոյաճեան Ա. 1910, Ազգային սահմանադրութիւնը, իր ծագումը և կիրառութիւնը, Ընդարձակ օրացոյց Ս. Փրկչեան հիանդանոցի, Կ. Պոլիս, էջ 76-228:

- Բամպուրճեան Գ. 1984, Յովհաննէս պատրիարք Կոլոտ (1678-1741), Ստանպուլ, տպ. Մուրադ օֆսէթ, 415 էջ:
- Կենսագրութիւն Աւետիք պատրիարքի 1874, Արարատ, Էջմիածին, թիւ Բ, էջ 71-75, թիւ Գ, էջ 112-116, թիւ Դ, էջ 150-156, թիւ Ե, էջ 192-193:
- Հաննա Յ. 1782, Գիրք պատմութեան Սբ և մեծի քաղաքիս... Կ. Պոլիս, 1782, տպ. Յովհաննէս և Պօղոս, 355 էջ:
- Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց 1966, հ. 1, կազմ. Պողարեան Ն. եպս., Երուսաղէմ, տպ. Սրբոց Յակոբեանց, 676 էջ:
- Մխիթարեան Խ. 1967, Համառօտ պատմութիւն Երուսաղէմի, Յերուսաղէմ, տպ. Ս. Յակովբեանց, 245 էջ:
- Մըմըմեան Յ. 1909, Մասնական պատմութիւն հայ մեծատուններու 1400-էն 1900, Կ. Պոլիս, գրատուն Պալէնց, 185 էջ:
- Յիշատակարան Գրիգոր Պասմաճեան պատրիարքի 1908, հրատ. Կիլիսէրեան Բ., Պարիս, 149 էջ:
- Չամչյանց Մ. 1984, Հայոց պատմություն, հ. Գ, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 896+196 էջ:
- Պէդրպէրեան Ա. 2009, Պատմութիւն հայոց, հրատ. Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի, 597 էջ:
- Սաալանեանց Տ. 1931, Պատմութիւն Երուսաղէմի, հ. 1, Երուսաղէմ, տպ. Ս. Յակոբեանց, 688 էջ:
- Տը Լամոթե Ա. 1950, Ուղեգրութիւն, «Հայրենիք», Բոստոն, թիւ 6, էջ 94-104:
- Օրմանեան Մ. արք. 2001, Ազգապատում, հ. Բ, Մայր աթոռ Ս. Էջմիածին, 3894 էջ:
- Мейер М.С. 1991, Османская империя в XVIII веке, Москва, «Наука», 263 с.
- Новичев А.Д. 1963, История Турции. I. Эпоха феодализма (XI-XVIII века), Москва, изд. Ленинградского университета, 313 с.

ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼՍԻ ԵՎ ԵՐՈՒՍԱԴԵՄԻ ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՐԻԱՐԺՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՓՈԽՀԱՐԱՔԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ (XVIII դ. սկիզբ – 20-ական թթ.)

Ալբերտ Խառատյան

Ամփոփում

XVIII դ. սկզբներից Օսմանյան պետությունը կիրառում է միլիթները առավել կառավարելի դարձնելու քաղաքականություն, որ հատկապես ուղղվում էր քրիստոնյա համայնքներում կաթոլիկական քարոզչության դեմ, և որը վերջին հաշվով հետամտում էր պահպանել կայսրության ամբողջականությունը: Դրանով էր պայմանավորված Կ. Պոլսի պատրիարքության կենտրոնաձիգ հոգևոր իշխանության ամրապնդումը՝ նրան Երուսաղեմի հայոց պատրիարքությունը միացնելու (1702-1703, 1705-1716) միջոցով: Իրականում խորացավ դավանական և խմբակցական պայքարը հայ աշխարհիկ և հոգևոր վերնախավում, որ հասցրեց Կ. Պոլսի պատրիարքների՝ հույժ կասկածելի արագ պաշտոնակալումներին և, միաժամանակ, Երուսաղեմի Ս. Հակոբի վանքի սեփականությունների ու եկամուտների անողորմ թալանին՝ Կ. Պոլսի հոգևոր պուզերենի մասնակցությամբ: Վանքը խրվեց մեծ պարտքերի մեջ՝ հարցականի տակ դնելով Երուսաղեմի հայոց պատրիարքության բուն իսկ գոյությունը: Դա կասեցվեց Կ. Պոլսի պատրիարքության կողմից Երուսաղեմում տեղապահ (վեքի) նշանակված Հովհաննես Կոլոտի բացառիկ եռանդուն և արդյունավետ գործունեության շնորհիվ: Չույգ պատրիարքությունները նորից բաժանվեցին (1716) նրա՝ պատրիարք ընտրվելուց հետո (1715-1741): 1726 թ. Երուսաղեմի պատրիարքության համար սահմանվեցին կանոններ (այսպես կոչված՝ «Հաննայի նգովքները»), որոնք կանխում էին երկու պատրիարքությունների միացման որևէ հնարավորություն և հաստատում Երուսաղեմի հայոց պատրիարքության յուրօրինակ ինքնավարությունը հայ հոգևոր կենտրոնների համակարգում:

Բանալի բաներ՝ Կոստանդնուպոլսի հայոց պատրիարքություն, Երուսաղեմի հայոց պատրիարքություն, Բ. դուռ և միլեթներ, կաթոլիկական քարոզչություն, Ավետիք պատրիարք, Հովհաննես Կոլոտ պատրիարք, Գրիգոր Շղթայակիր:

ОТНОШЕНИЯ МЕЖДУ АРМЯНСКИМИ ПАТРИАРХАТАМИ КОНСТАНТИНОПОЛЯ И ИЕРУСАЛИМА (начало XVIII в. – 20-ые годы)

Альберт Харатян

Резюме

С начала XVIII в. Османская империя в отношении миллетов стала вести такую политику, которая позволяла в большей мере контролировать их деятельность, что в частности, было направлено против пропаганды католицизма в христианских общинах. Последнее преследовало цель сохранения целостности империи.

Это было обусловлено укреплением центробежной духовной власти Константинопольского патриархата путем присоединения к нему Иерусалимского армянского патриархата (1702-1703, 1705-1716). В связи с этим обострилась религиозная и групповая борьба между армянской светской и духовной элитой, что привело к подозрительно поспешной инаугурации константинопольских патриархов и одномоментно к безжалостному присвоению собственности и доходов иерусалимской церкви св. Акопа при участии константинопольского духовного сюзерена. Церковь оказалась в долгах, что поставило под угрозу существование Иерусалимского армянского патриархата. Это удалось пресечь благодаря энергичной деятельности Ованеса Колота, назначенного иерусалимским местоблюстителем (векилом) константинопольским патриархатом. Патриархаты вновь были отделены друг от друга (1716 г.) после избрания Ованеса Колота патриархом (1715-1741 гг.). В 1726 г. для иерусалимского патриархата были определены каноны (так называемые «Ганнские анафемы»), которые пресекали какую-либо возможность объединения обоих патриархатов и утверждали своеобразную автономию Иерусалимского армянского патриархата в системе армянских духовных центров.

Ключевые слова – Константинопольский армянский патриархат, Иерусалимский армянский патриархат, Высокая Порты и миллеты, католическая пропаганда, патриарх Аветик, патриарх Ованес Колот, Григор Шхтаякир.

THE RELATIONSHIPS BETWEEN THE ARMENIAN PATRIARCHATES OF CONSTANTINOPLE AND JERUSALEM (BEGINNING OF THE 18TH CENTURY TO 1720S)

Albert Kharatyan

Abstract

At the beginning of the 18th century the Ottoman state pursued the policy of making the millets more controllable. The policy was particularly directed against the Catholic propaganda in Christian communities which eventually was aimed at preserving the integrity of the

Empire. This factor conditioned the strengthening of the centralized religious authority of Constantinople patriarchate achieved by joining the latter to the Armenian patriarchate of Jerusalem (1702-1703, 1705-1716). In fact, the religious and in-group fight among the Armenian secular and religious elite was escalated, leading to very dubious quick appointments of Constantinople patriarchs as well as to the merciless robbery of St. Hakob's monastery in Jerusalem carried out with the direct participation of Constantinople's religious suzerain. The monastery was heavily in debt, calling into question the mere existence of the Armenian patriarchate in Jerusalem. This was averted owing to appointed proxy (vekil) Hovhannes Kolot's exceptionally vigorous and efficient activity. The two patriarchates were separated again (1716) after Kolot was elected as a patriarch (1715-1741). In 1726 new rules were set for the Jerusalem patriarchate (the so-called Hanna's damnation), which averted any possibility of merging between the two patriarchates and established a unique autonomy of the Armenian patriarchate in Jerusalem under the system of Armenian religious institutions.

Key words – the Armenian patriarchate in Constantinople, the Armenian patriarchate in Jerusalem, the Sublime Port and millets, Catholic propaganda, patriarch Avetik, patriarch Hovhannes Kolot, Grigor Shghtajakir (Gregory the Chain-Bearer).